

“AĞAÇ” ve “SU”

PROF. DR. VECİHE HATİBOĞLU

Türkçenin en eski belgesi sayılan Orhun Yazıtları'nda, “ı” sesinden ibaret bir sözcük, “ağaç, nebat, bitki” anlamında kullanılmıştır.

Aynı sözcük, Uygur metinlerinde de geçmekte ve “ağaç, ekin, bitki, nebat, orman” anlamlarını vermektedir. Uygurcada, ayrıca “ağaç” için “ıgaç” sözcüğü de vardır ve bu iki sözcük ikileme kurarak “ı ıgaç”, “ı tarıg” biçimlerinde aynı anlamlarda kullanılmıştır. Görülüyor ki Orhun Yazıtları'nda geçmeyen “ıgaç” sözcüğü, Uygurcada belirmiş ve öteden beri kullanılan “ı” sözcüğüyle birlikte ikileme kurmuştur.

Ashında ses durumu dolayısıyla “ı” sözcüğünün yaşaması olanaksızdı.

Türkçede, “a!, o!” ve benzeri ünlemler dışında “ı” gibi tek bir ünlüden ibaret bir sözcüğe hemen hemen rastlanmaz. Bugünkü Türkçede, “iyi” sözcüğü “pek” sözcüğüyle birleşerek “peki” sözcüğünü vermiş ve ses değişimlerine göre belirli evrelerden (edgü>eyü>eyi>iyi>i) geçerek “ı” olmuştur. Yalnız bu durumda “ı” sözcüğü tek başına kullanılamamaktadır. Çünkü Türkçenin işleyiş biçimine göre, böyle bir sözcük kolayca eklerle bağdaştırılamaz, bu yüzden de sözcüğün yaşaması güçleşir.

Açıklanan duruma göre Orhun Yazıtları'nda “ağaç” anlamında kullanılan “ı” sözcüğü, “peki”deki “ı” gibi başka bir biçimin kalıntısı olmalıdır.

Nitekim Uygur metinlerinde tek bir ünlüden ibaret ve “göndermek” anlamında kullanılan “ı-mak” biçimindeki bir sözcüğe daha rastlıyoruz ki bilindiği üzere bu sözcüğün ash da “ıd-mak”tır.

Aynı Uygur metinlerinde hem “ı-mak” hem de “ıd-mak” sözcüklerinin “göndermek” anlamında birlikte yaşadığı açıkça görülür. Uygur metinleri, Orhun metinlerine göre, sayıca daha çok olduğu için, bölge ağızlarını da kapsamaktadır ve böylece Uygur metinlerinde sözcüklerin asıl biçimleriyle, ses değişimlerine uğramış yeni biçimlerini birlikte görmek mümkün olmaktadır. Sekizinci yüzyıldaki Uygur metinlerinde “ıd-mak” sözcüğü nasıl “d” sesini

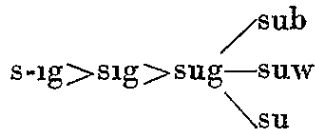
kaybederek “ı-mak” biçiminde kullanılmışsa, Orhun ve Uygur metinlerinde geçen “ağaç” anlamındaki “ı” sözcüğü de birlikte bulunduğu bir sesi kaybetmiştir.

Dikkat edilecek olursa, Orhun Yazıtları ile aşağı yukarı çağdaş olan Uygur metinlerinde “ıg” biçiminde bir sözcüğe rastlanır. Bu sözcük Uygur metinlerinde “ıg-la-mak = ağlamak”, “ıg-la-ş-mak = ağlaşmak” biçimlerinde geçmektedir. Ayrıca “mayi hakkında, ağır ağır akmak” anlamında kullanılan bir de “ıgmak” sözcüğü vardır. Uygurcadaki bütün bu örnekler, o dönemde “ıg” biçiminde “su” kavramı veren bir kökün varlığını göstermektedir.

Türkçedeki yaygın bir ses kuralına göre, “g” sesi yanında bulunan dar ünlüleri genişletmektedir. Uygurcadaki “ıg-la-mak” biçimi daha Orhun Yazıtları’nda “ag-lamak” olduğu gibi yine aynı Uygur metinlerinde “ag-la-mak” biçimi de kullanılmıştır.

Demek ki, Orhun Yazıtları’nda ileri biçim sayılan “ag-la-mak” sözcüğü kullanılırken, aşağı yukarı aynı döneme rastlayan Uygur metinlerinde de eski biçim “ıg-la-mak, ıg-la-ş-mak”la birlikte yeni biçim “ağlamak” da vardır. Ayrıca Uygurcada aynı anlamda “sıgtamak”da geçmektedir. Uygurcadaki ve Divanü Lûgat-it-Türk’teki “sıgtamak, sıgtaşmak” sözcükleri bilindiği gibi “ıglamak, ıglaşmak, ağlamak, ağlaşmak” sözcükleriyle aynı anlamda ve aynı kuruluştadırlar. Bu olay, “sıgtamak, sıgtaşmak” sözcüklerinin başında bulunan “s-” sesinin öntüreme (prothèse) olduğunu gösterir. Bu duruma göre, sözcüklerin asıl biçimi, “s-ıg-la-mak, s-ıg-la-ş-mak” olur ve “s-ıg” kökü, “y-ıg” kökü veya “sıgit/yıgit = ağlama” sözcükleri gibi başka bir öntüreme ile meydana gelmiştir. Böylece “s-” sesiyle öntüremeli “ıg-” kökü, “su” sözcüğünü vermiştir. İki sözcük arasında anlam birliği olduğu gibi, Orhun Yazıtları’ndaki “sub” sözcüğüyle Divan’daki “suv” sözcüğü, ancak “su” sözcüğünün aslında sonses olarak “-g” sesinin bulunmasıyla açıklanabilir.

Bu duruma göre “su” sözcüğünün gelişmesi şu evrelerden geçmiş olmalıdır.

Bu durumda olay şöyle özetlenebilir:

Eski ve yeni biçimler aynı dönemlerde, değişik lehçelerde yaşadığı gibi, Uygurcadaki “ıd-mak/ı-mak” olayında görüldüğü üzere aynı lehçe içinde de eski ve yeni biçimler birlikte kullanılmıştır. Buna göre Orhun Yazıtları’ndaki

“ı” sözcüğü yeni biçim, Uygur lehçesindeki “ıg-mak” veya “ıg-la-mak, y-ıg-la-mak, s-ıg-ta-mak, ıg-aç” sözcüklerinde geçen “ıg” kökü de eski biçimdir.

Çünkü Orhun Yazıtları’nda, “bağ, bent, köstek” anlamlarında kullanılan “bağ” sözcüğü bulunduğu halde ayrıca “bağlamak” anlamında “ğ” sesini kaybetmiş “ba-mak” sözcüğü de vardır. Buna göre daha Orhun Yazıtları’nda Türk dilinde çok yaygın olan “g” sesinin kök ya da ek sonunda aşınması olayı başlamış bulunmaktadır.

Böylece Orhun Yazıtları’nda “ağaç” anlamında kullanılan “ı” sözcüğünün sonunda, aşınmış bir “g” sesi bulunduğu ileri sürülebilir.

Uygur metinlerinde “ağaç” anlamında kullanılan “ıgaç” sözcüğü, Kaşgarlı Mahmut’un Divanü Lûgat-it-Türk’ünde öntüreme (prothèse) ile “y-ıgaç” biçiminde geçmektedir.

“y-ıgaç” sözcüğünün başındaki “y-” sesi, Uygurcada ve Divan’da “ıg-la-mak/y-ıg-la-mak”, “ıg-la-ş-mak/y-ıg-la-ş-mak” örneklerinde olduğu gibi baştaki “ı-” sesini korumak için kullanılmıştır.

Demek ki, “ıgaç” ve “ıg-la-mak” sözcükleri, birbirine tıpatıp benzer biçimlerle, paralel olarak gelişmiştir: “ıg-aç”, “y-ıg-aç” olurken “ıg-la-mak, ıg-la-ş-mak” sözcükleri de “y-ıg-la-mak, y-ıg-la-ş-mak” olmuştur. Öte yandan “ıg-la-mak, ıg-la-ş-mak” sözcükleri, “ağ-la-mak, ağ-la-ş-mak” biçimlerine döndüğü gibi, “ıgaç” sözcüğü de “ağaç” biçimini almıştır.

Görülüyor ki bugünkü Türkiye Türkçesinde ve birçok lehçede kullanılan “ağaç” sözcüğü ile, Orhun Yazıtları’nda geçen aynı anlamdaki “ı” sözcüğü arasında biçim ve kavram bakımlarından kurulan köprü, Uygurcadaki “ıg-aç > ıgaç” sözcüğüne dayanmaktadır¹.

Bazı yazarlar “ağaç” sözcüğünün “yükselmek” anlamında kullanılan “ag-mak > ağ-mak” sözcüğünden geldiğini ileri sürerler.

“Ağaç” sözcüğünü, “yükselmek” anlamındaki “ag-mak > ağ-mak” eyleminden çıkarmak görünüşe uygun düşüyorsa da, böyle bir açıklama, tarihsel kaynaklarda bulunan ve doğrudan doğruya “ağaç” anlamında kullanılan “ı, ıgaç, yıgaç” sözcükleriyle ilişki kurma bakımından yolu bütünüyle kapamış olur.

¹ M. Räsänen, aynı açıklama için, “ı-gaç”, “ıg-gaç” biçimlerini vermekte, durumu soru ile karşılamaktadır (bkz. Martti Räsänen; Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türk-sprachen, mad. “ağaç” ve “y”).

Halbuki yukarıdaki açıklamalara göre “ı, ıgaç, yıgaç” sözcükleri ile “ağaç” sözcüğü arasındaki anlam birliği, biçim uygunluğu ortadadır ve bu durum başka türlü yorumlanamaz. Çünkü aynı elay “ıg-la-mak, ıg-la-ş-mak”, “s-ıg-ta-mak, s-ıg-ta-ş-mak”, “y-ıg-la-mak, y-ıg-la-ş-mak” örnekleriyle “ağ-la-mak, ağ-la-ş-mak” örnekleri arasında da paralel olarak gelişmiştir.

Kısaca “ağlamak” sözcüğü nasıl “ıglamak” sözcüğünden geliyorsa, “ağaç” sözcüğü de “ıgaç” sözcüğünden gelmektedir.

Konu bir başka yönden de ele alınırsa, görülür ki, “su” anlamındaki “ıg” sözcüğü, biçim ve kavram bakımlarından bazı sözcüklerle de birlik göstermektedir. “ıglamak” sözcüğündeki “ıg” kökünün zamanla “ağlamak”ta olduğu gibi “ag” biçimine girişi, “beyaz” anlamında kullanılan “ag/ak” sözcüğünü de vermiş olabilir. Çünkü renk adlarının çoğu belirttikleri maddelerden alınmaktadır. Su’nun rengi de beyaz’dır yani ak’tır. Hatta iki ayrı beyazlığı belirtmek için “süt beyazı”, “su beyazı” denir. Eski metinlerde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de, “ag/ak” biçimlerinin ikiliği sürüp gitmektedir. “Saçları ağarmış” tümcesi, Anadolu ağızlarında “Saçları akarmış” biçiminde kullanıldığı gibi, “yumurtanın akı” tamlaması da “yumurtanın ağı” biçiminde de geçer.

Böylece “beyaz” anlamındaki “ak” sözcüğü de “su” anlamındaki “ıg” sözcüğüne bağlanabilir ve “su” anlamında bir “ak” sözcüğünün kullanıldığı düşünülebilir, çünkü “akmak” eyleminin varlığı da bu düşünceyi desteklemektedir. Türkçede ad kökleriyle eylem köklerinin çok defa birlik gösterdikleri dikkate alınrsa, “su” anlamındaki bir “ak” adıyla suyun gidişini bildiren “ak-” eylem kökü arasında kolaylıkla birlik sağlanır. Çünkü Türkçede “göç”, “göçmek”; “geç”, “geçmek”; “toz”, “tozmak”; “sin”, “sinmek”; “in”, “inmek” gibi, hem ad kökü hem de eylem kökü olarak kullanılan yığınlarca ikili kök örneğine rastlanır.

Ayrıca renk adı olan “ak” sözcüğünün “ag” biçiminde kullanılması gibi “akmak” eylemi de “agmak” biçimine de geçebilir. Dilbilim verilerine göre, bir dilde, uzun yüzyıllar boyunca yeni bir kök ya da ek yaratmak olanığı hemen hemen yok gibidir ve bir kökanlamdan yeni kavramlar çıktığı bilinir. Bu duruma göre “ak-mak” sözcüğündeki “ak-” kökünün “beyaz” anlamı veren “ak” sözcüğüyle ilgisi kurulabildiği gibi, “akmak” ile “agmak > ağmak” sözcükleri arasında da, “su gibi akıp, kolaylıkla gitmek, kaymak” kavramları dolayısıyla bir birlik de sağlanabilir. Çünkü “agmak” sözcüğü bütün tarih boyunca hem “yükselmek” hem de “inmek” kavramları gibi iki ters anlamı birlikte vermektedir. Bu durum ancak, her iki ters yöne “su gibi kolaylıkla akıp gitmek, kaymak, akmak” kavramlarıyla açıklanabilir.

Bugünkü Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında “Yıldız ağdı” tümcesi “Yıldız aktı, yıldız kaydı, yıldız düştü” biçimlerinde yorumlanır. “Terazinin kefesi ağdı” tümcesinden de “Terazinin kefesi ağır bastı” anlamı çıkar ki her iki örnekte de “ağmak” eylemi “düşmek, ağır basmak, akmak” kavramlarını verir².

Halbuki durum tarih boyunca incelenirse “agmak” sözcüğünün “inmek” anlamıyla birlikte “yükselmek” anlamında da kullanıldığı görülür.

Uygurcada “ak-tur-mak” biçiminde geçen bir sözcük hem “yükseltmek” hem de “akıttırmak” anlamlarını vermektedir³. “Agtarmak” Divanü Lûgat-it-Türk’te “aktarmak” anlamındadır. Bu iki anlam “akmak” anlamından kayarak birbirleriyle yakınlık kurmuşlardır⁴.

Nitekim Divanü Lûgat-it-Türk’te “ağmak” maddesinde, “ol anı tagka agıttı = o onu dağa çıkardı” örneğiyle birlikte, “Teñgri bulıt agıttı = Tanrı bulut belirtti” örneği de vardır ki bu son tümece “ağıtmaq”, “çıkartmaq, yükseltmek” anlamında değildir. Ayrıca aynı yerde “Teñgri akın akıttı = Tanrı sel akıttı” denilmiştir ki, yukarıdaki “bulıt ağıtmaq” örneğinde olduğu gibi, “indirmek, göndermek” kavramları vermektedir. Yine Divan’da “beg akıncı akıttı” örneği de vardır ki, “akmak” eyleminin “su gibi gitmek, kaymak, göndermek” kavramlarında, o zaman da kullanıldığını açıkça göstermektedir.

Böylece, “ıg > ag > ak” sözcükleri arasındaki biçim ve anlam yakınlığı açıklandığı gibi, “akmak” eylemi ile “ağmak” eylemi arasındaki biçim ve anlam birliği de belirtilmiş olur. Ayrıca “ağmak” eylemindeki tarih boyunca sürüp gelen hem “yükselmek” hem de “inmek” anlamları, iki ters yöne gidişi birleştiren “su gibi kaymak” kavramıyla yorumlanabilir. Kısaca “agmak”

² “agır/ağır” sözcüğü de “ag-mak” kökünden gelmiş olmalıdır. “ağır” sözcüğü hiç bir zaman “yükselen” anlamını vermez, tersine “aşağıya doğru inen, çeken” kavramlarını verir. Halbuki aynı sözcük, kökanlamdaki zıt kavramlar delayısıyla “ağırlamak” sözcüğünde, “yükseltmek”, “yüceltmek” kavramları vermektedir.

³ Bütün bu sözcüklerde “su” kavramından gelen ortak bir anlam bulunur:

ak-ıg: akış, akma, akıntı

ak-ıg-lag: akan, akıcı

ak-ıg-sız: akıntısız, akmayan

ak-ınc-sız: sabit, yerinden oynamaz, sağlam, muhkem

ak-tar-ıl-mak: baş aşağı çevrilmek, devrilmek, yuvarlanmak vb (Caf. Uygur Sözlüğü).

⁴ Eski metinlerde “ağaç” anlamındaki “yagaç” sözcüğü gibi, “ağ-mak” ile “y-ağ-mak”, “y-ağ-mur” sözcükleri arasında da bir ilgi kurulabilir.

sözcüğü, “yükselmek”, “inmek” kavramlarından önce “su gibi kaymak, akmak” kavramını vermiş olmalıdır.

“ıg, ag, ak, agmak, akmak” ve “s-ug>su” sözcükleri arasında kökteki biçim ve kavram birlikleri açıklandıktan sonra, “ıgaç” ve “ağaç” sözcüklerinin ekleri üzerinde de durulabilir.

Türkçede genellikle ad ve eylem kökleri tek heceli olduğuna göre, “ıgaç” ve “ağaç” sözcükleri türemiş sözcüklerdir.

“ıg” ve “ag” kökleri üzerindeki ayrıntılı açıklamadan sonra sözcüklerdeki “-aç” ekinin de birliği bilinmektedir. “-aç” eki aslında “-gıç/-gaç” (ya da lehçelerdeki örneklerde görüldüğü üzere -gış/-gaş, Kazakça, “ağaş”) eklerinden gelmektedir.

Bu eke Orhun Yazıtları’nda “elçi, sefir, şef, reis” anlamlarında kullanılan “yalabaç” sözcüğünde rastlıyoruz. Aynı sözcük Uygurcada da “yalavaç” biçiminde geçmektedir. Ayrıca Uygurcada “aşaç = tencere” sözcüğüne de rastlanır. Uygurcada “-gaç” ekiyle kurulmuş sözcükler de vardır: “açkaç = anahtar, kıskaç = kısma aleti, karnıgaç = kırlangıç” örneklerinde olduğu gibi.

Divanü Lûgat-it-Türk’te “-aç” ekiyle kurulmuş şu sözcüklere rastlıyoruz: “anaç = küçükken büyük bir anlayış gösteren kız”, “ataç = büyüklük gösteren çocuk”. Görülüyor ki, “-gaç>-aç” eki hem insanlar için hem de maddeler için kullanılmıştır: “anaç”, “ana gibi”; “ataç”, “ata gibi” kavramlarını verirken, “top-aç” da madde adı olarak, “top gibi” kavramını vermektedir. Bu örneklerle dayanarak “ıgaç” veya “ağaç” sözcükleri, kökteki “su”, ekteki “gibi” anlamlarıyla birlikte önceleri “su gibi” kavramını vermiş olmalıdır.

Anlam bakımından, “ıg = su” kökü ile, “ağaç” sözcüğü arasındaki kavram birliği, “yaş” sözcüğünün, biçim ve anlam gelişmesiyle paralel olarak da karşılaştırılabilir.

Orhun Yazıtları’nda “ağaç, orman” anlamını veren bir de “yış” sözcüğü kullanılmıştır. Ayrıca “yaş, ıslak” anlamında “yış” sözcüğü de bulunmaktadır. Görülüyor ki Orhun Yazıtları’nda “orman, ağaç” sözcüğüyle, “yaş, sulu, ıslak” anlamındaki sözcüğün biçimi hemen hemen aynıdır. Demek ki bugünkü Türkçede olduğu gibi, “yaş” sözcüğü hem “ıslak, sulu” hem de “yeşil, yeşillik” anlamını birlikte getirmektedir. Nitekim Uygurcada “yaş” sözcüğü, “yaş, ıslak, yeşil, ot” anlamlarında kullanılmıştır.

Uygurcada “yaşarmak”, “yeşillenmek” demektir, bizde ise “yaşarmak” “göz yaşının belirmesi” kavramında kullanılır. “Yeşillenmek” yerine ise aynı “yaşar-mak” kökü biçim ve anlam değiştirerek “yeşer-mek” olmuştur.

Görülüyor ki tarih boyunca “su” ve “yeşillik” anlamları ortak kavram olarak, birlikte, paralel yürümüştür. Bugün de “yaş”, “göz yaşı, göz suyu, ıslak” kavramlarını verirken, aynı “yaş” kökünden gelen “yaş-ıl>yeş-il ve yeşermek” sözcükleri de “ağaç” ta olduğu gibi, “su” ile birlikte, “yeşil” kavramlarını da belirtmektedir.

Açıklandığı üzere “su” ve “yeşillik, ağaç” kavramları “yaş, ıslak, sulu”, “yaş, yeşil, yeşillik” örneklerinde olduğu gibi aynı ortak anlamdan ve aynı ortak biçimden çıkmıştır⁵.

Tarih boyunca, bir yanda “su, sulu, ıslak” anlamlarından gelen “yaş, yaşarmak” sözcükleri, sürüp giderken, öte yandan “yeşillenmek” kavramı veren “yaşıl, yeşil, yeşermek” sözcükleri de paralel olarak gelişmiştir.

Demek ki “su” anlamı ile “yeşillik” anlamı arasında kopmayan sıkı bir bağ vardır. Hatta Anadolu’daki bir atasözünde “Yaş kesen baş keser” denilmektedir ki buradaki “yaş”, “ağaç” anlamındadır.

Böylece, tarih boyunca izlenen örneklerin aydınlığında, “yaş” ve “yeşil” kavramları arasındaki çıkış birliği göz önünde tutularak, Orhun Yazıtları’ndaki “ı” sözcüğü ile, Uygurcadaki “ıgaç”, “ıglamak”, “yıglamak”, “sıgtamak”, Türkiye Türkçesindeki “ağaç”, “ağlamak” sözcüklerindeki “su” anlamıyla birlikte oluşan “yeşil, yeşillik” kavramının doğuşu da kendiliğinden açıklanmış olur.

5 Türkçedeki “ıs-lak, ıs-la-n-mak, ıs-la-t-mak” sözcükleri de “ıg> s-ıg> su” biçimlerinde olduğu gibi, ikinci bir öntüreme olarak “ı” sesinin katılmasıyla “ı-sıg-lak, ı-sıg-la-n-mak, ı-sıg-la-t-mak” biçimlerinde açıklanır.